

ЯВИЩА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ МОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ІСТОРІЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ

Історія розвитку літературних мов – це динаміка стилістичних систем, що виявляють функціональну, комунікативно-змістову та експресивну варіантність мовних знаків як репрезентантів певних структурних рівнів мови. В діячній функціонально-стильового розвитку українських літературних текстів центральне місце займає мова художньої літератури, зокрема прозова мова, оприявлення норм якої відбувалося під впливом оповідної розмовної мови.

Вивчення проблеми мовної норми в прозі передбачає враховування співвідношення понять: норма літературної мови, норма мови художньої літератури та індивідуальний художній стиль [10, 254]. Як справедливо зауважила Л. Пустовіт, мовно-художня норма (синоніми “оповідна норма”, “розповідна норма”) “виявляється ширшою, ніж загальнолітературна мовна норма, оскільки письменники (залежно від свого таланту, досвіду) часто використовують мовні засоби інших систем – елементи давно минулої епохи (так звані історизми), іноземні слова і словосполучення (іноді без перекладу), діалектизми, позалітературні просторічні, жаргонні вислови та інші засоби, що перебувають поза нормою загальнозживаної мови” [10, 264].

Серед таких ознак – елементи українсько-російської мовної взаємодії.

Принадно зауважимо, що поняття “російський мовний елемент у мові художньої літератури” знайшло різне термінологічне позначення в українській лінгвістиці – *гібридний неологізм* (Б. Ларін); *суржик* (українсько-російський *суржик*) (К. Ленець, Л. Ставицька, О. Тараненко, В. Труб, В. Товстенко та ін.); *суржикове слово, мовленнєвий макаронізм* (З. Франко), *макаронічне мовлення* (Я. Радевич-Винницький, Б. Ажнюк та ін.); *побутовий русизм* (або просто “русизм”) (Я. Януш); *росіянізм* та ін. [див. ще 14, 271-274].

На нашу думку, природу цього явища найточніше передають терміни *суржикове слово*, тобто фонетично й графічно немодифікована чи модифікована до української вимови лексична одиниця-росіянізм, та *суржик* як зв’язок просторічних мовних одиниць, що використовуються з метою мовної та соціальної типізації персонажа.

Функціонально-стилістичний статус суржикових одиниць – явище конкретно-історичне, змінюване й нетотожне в періоди розвитку мовно-художньої прозової норми.

За вихідну модель в окресленому явищі візьмемо творчість Г. Квітки-Основ’яненка. Його ставлення до процесів нормалізації української літературної мови виявилось в унаочненні лексико-семантичної, емоційно-експресивної варіантності народної мови, граматичних і фонетичних форм рідної говірки, у репрезентації парадигм народнописенної образності.

Період кінця XVIII – 40-х рр. XIX ст. називають початковим етапом формування літературної норми – “*вибір норми*” [9, 15; 16, 163]. Саме у цей період була поширена ідеологія Романтизму, активізованих нею загальноєвропейських національно-визвольних рухів. При цьому народ визнавався носієм природних, духовних цінностей, які протиставлялися штучним, неприродним цінностям вищих верств суспільства. В історії нової української літературної мови під час вибору норми та її початкового становлення романтична опозиція Природи і Культури реалізувалася

у серії конкретних протиставлень щодо вибору одного з їх членів, а саме щодо *орієнтації на мову розмовну, самотутню, на мову села*.

Романтична національна (українська) мовна свідомість формується як альтернатива російській національній ідеї [16, 163-164]. Вона продукує опозицію “своє”/ “чуже”, а власне “українське”, “живомовне”, “зрозуміле”/ “російське”, “книжне”, “незрозуміле”. Вимога “зрозумілості” (мається на увазі зрозумілість для простого селянина) як одна з центральних ознак етнографічного підходу до літературного стандарту висувається у праці Ю. Шевельова [17, 124]. Отже, під час вибору і становлення норми літературної мови переважила орієнтація на користь народнорозмовної основи літературного стандарту [8; 11; 7, 15].

У період *вибору норми* не можна сприймати всі факти вживання росіянізмів як усвідомлення їх образотворчої функції. На нашу думку, обґрунтуванням цього є щонайменше три чинники: а) варіантність лексичних норм нової української літературної мови; б) пародійне протиставлення мовних фактів у мові оповідача, персонажів – представників різних соціальних верств; в) сприймання лексичних одиниць як аномальних з погляду читача, який засвоїв інші мовні стандарти.

Отже, більшість росіянізмів спричинені варіантністю лексичних норм літературної мови, заповненням лакун у народній мові певними відповідниками, виробленими в “чужій” на той час старокнижній традиції, від якої дистанціювалася нова українська літературна мова. Хочемо підкреслити, що з поступовою лексичною нормалізацією пов’язана етнографічна функція росіянізмів. Так, наприклад, суржикове слово *свидитель* (“*Агу! Нашій Марусі трошки легше стало, що не буде свідителя, як вона подружилася з Василем*” (Г. Квітка-Основ’яненко) у “Словарі ” за редакцією Б. Грінченка має відповідник *свідок* та підтверджується фіксацією у мові прози А. Свидницького (60-і рр. ХІХ ст.). Невизначеність у виборі лексичного варіанта була причиною введення в мову персонажів створених за народнописенною моделлю слів-дублетів із суржиковим компонентом, як-от: *треба-нада, тутечка-здесечка, хіба-разві* і под. (“– *Чаво тебе, дєвушка, тут треба-нада?*” (Г. Квітка-Основ’яненко).

Пародійний ефект продукують протиставлення соціального та морально-культурного статусу представників селянства та адміністративної верхівки, що знаходять пряме вираження у засобах мовної типізації: українська народно розмовна мова селян – російська або макаронічна мова персонажів, що репрезентують гілки влади Російської імперії.

Суржиковість мови персонажів – представників адміністративних інституцій (суддя, губернатор, справник тощо), солдатів, найманих міських працівників – є, очевидно, виявом реального стану усного книжно-літературного стандарту, альтернативного художньо-белетристичному, писемному, орієнтованому на живу розмовну мову селян. Про таку невідповідність зауважував Г. Грабович, підкреслюючи, що “базисна парадигма бачення української літератури, яка ... буцімто говорить від імені і голосом самого народу ... суперечить явним фактам” [1, 70]. Пор. цитати: “– *Харашо, – сказав губернатор, – я етоє дело розберу. Прийди ти завтра у палату і где етоє дело, я велю тебя туда довести*” (Г. Квітка-Основ’яненко); “– *Так вот какой он бе дільник, – сказав справник ..*” (Г. Квітка-Основ’яненко).

Психолінгвістичний чинник визначає сприймання саме церковнослов’янської та абстрактної лексики як “чужої”, ненормативної, невластивої народнорозмовній українській мові (типу *мученіє, замішательство, удовольствіє, роцот* і т. ін.). Ці

суржикові слова Г. Квітка-Основ'яненко використовує у російській вимові, як російські книжні стандарти у мові богомільних персонажів, автора-моралізатора.

“Етнографічний підхід” до літературної норми залишався у XIX ст. домінантним. Але на кількісні показники щодо наявності в мові прози суржикових елементів, на їх якісні (лексико-тематичні) зміни впливали чинники соціально-культурного розвитку суспільства, зміна тематики й проблематики мовотворчості письменників, їх мовно-естетичних прийомів, усвідомлення стильового урізноманітнення літературної мови. Важливим чинником нормалізації був поступовий перехід від оповідної манери письма до об'єктивно-повістєвої, що стимулювала розвиток і специфікацію мовних засобів індивідуалізації зовнішності, мови і поведінки персонажів, психологізації ситуацій, давала можливість розкриватися письменницькій уяві.

Так, у мові прозаїків – наступників Г. Квітки-Основ'яненка віддається перевага російсько-церковнослов'янським формам у вживанні лексико-тематичних груп спеціальних слів, відповідників яких не мала українська мова, наприклад:

а) юридичної, адміністративної і власне церковної (О. Стороженко – *рішення, спасеніє, преступленіє, прошеніє, по доношенію, селеніє, глаголаніє* і под.; І. Нечуй-Левицький – *гражданка, государственні* та ін.; Панас Мирний – *засіданіє, обиск, прошеніє, слідствіє наряжати, справки наводити* і т. ін.);

б) шкільного навчання і режиму (А. Свидницький – *подзвонили “на міста”, упражненіє, второй клас, по лености, кто шумел* і под.);

в) лексики, пов'язаної з земською діяльністю (Панас Мирний – *предводитель, разночинці, собраніє, уполномочений, управленіє* і т. ін.);

г) військових термінів (Панас Мирний – *конниця, часовий, на часах* і т. ін.) тощо.

На тривалому мовно-історичному відрізку періоду XIX ст. очевидні зміни в реалізації образотворчого потенціалу росіянізмів.

Так, у мові прози А. Свидницького – це засоби типізації образу духівництва, вживання церковнослов'янських слів і зворотів на зразок “*рече і биша*”, “*аки невіра*”, “*кого обряцет бдяца*” та ін., за якими уже була визначена спеціальна конфесійна сфера.

Ці ж мовні одиниці є засобом гумористичного зображення, коли створюється каламбурна ситуація застосування елементів церковнослов'янського письма в побутовій сфері: “*Безперестанно молитесь, – пишеться в письмі святім, – заговорила паніматка, – майтесь на осторожності, бо не вісте, ні дня, ні часа, в огонь же син чоловіческий приїдець. – В який огонь? то в онь же! – поправив панотець, – нібито в котрій*” (А. Свидницький).

Подібне пародійно-сатиричне протиставлення високого та знижено-побутового використовував І. Нечуй-Левицький: “– *Благовістувуй, земле, радість велію!* – каже о. Мойсей. – *Не дуже й “велію”, бо тільки на дні, та й то простої, не настояної. Не потрапив на друге барильце ... бо в хаті поночі*” (“Причепа”).

Ефект вживання “чужого” російського слова породжує іронічний колорит, якот: “*Двері в ту гостинну, де сиділи “ізбранні”, аж блищали од великого світла, хоч і в залі було не поночі*” (І. Нечуй-Левицький).

У прозовій мові другої половини XIX ст. (70-і роки) на тлі стандартизації іншомовної лексики (зокрема, військової) спостерігаємо стилістичний прийом “вторинного просторічного оформлення слова” у мові вихідців з народу та в авторських партіях. Це, наприклад у мові прози Панаса Мирного, робиться з метою створення опосередкованої характеристики персонажів та наближення мови автора

до розповідної мови персонажів. Пор.: “Коли б тільки нам *хвїдхвебеля* заобрити, а то б усе було гаразд” – “Став він *фельдфебелем*”; “Трохи згодом на’яли на нього мундир, *муніцію* – ранець, каску, *притупею*, – дали шинелю і *ружжину*”.

На зламі XIX та XX ст. – період впровадження кодифікованих норм, – особливо в першій третині останнього, посилюється залучення суржикового слова як способу самовираження персонажів, надання йому функції індивідуалізації, а виразу – колориту розкутості. Такі, наприклад, слововживання *спінжак*, *некінаж*, *фітьфебель*, *мундьор*, *яконовія* і под. у В. Винниченка. Саме як мовний реалізм, відповідність фактичним даним (“прийнятні в народній мові”) характеризує елементи українсько-російського просторіччя у прозі письменника В. Русанівський. Дослідник визначає 4 типи русизмів: 1) чиста російська літературна вимова; 2) слова й вислови, які проникали в мову простолюду й української інтелігенції і не завжди усвідомлювалися ними як запозичення; 3) русизми, характерні для українського просторіччя, особливо міського; 4) квазіросіянізми, характерні для способу самовираження малоосвічених людей, що не володіють російською мовою або ж не знають ні російської, ні української мови [12, 41].

Насиченість росіянізмами стає провідною ознакою мовного реалізму у творах про життя у Східній Україні в другій половині XX ст. Так, насиченою суржиковими словами є мова харків’ян-інтелігентів у М. Хвильового [11, 302]. Мова персонажів з домішками росіянізмів – прийом соціально-мовної характеристики міського населення, протиставленого за рівнем життя сільському, наприклад у творчості Гр. Тютюнника: “Мамо, як у вас нащот *стірального порошка*? Нет?” (“Син приїхав”).

У період 60-80-х років XX ст. стилізація мови персонажів із використанням позалітературних елементів поєднує в собі три функції: етнографічну (соціолінгвістичну) функцію, прийоми індивідуалізації мови персонажів та їх морально-духовної оцінки, опосередкованої через мову (зокрема, О. Гончар, Гр. Тютюнник). Власний мовний досвід, знання ситуацій неусвідомленого вживання “чужого” слова давали можливість Гр. Тютюннику використати суржикову одиницю в доброзичливому контексті, напр.: “*Кращої води, дедушка*, ніж у вас, немає по всій Росії” (“На згарищі”).

Про мову прози 90-х Л. Ставицька зауважує: “Важлива ознака українського нелітературного просторіччя, російсько-український суржик, теж посідає визначене місце у мовно-стилістичній організації тексту. Майстри слова, стилізуючи усне розмовне мовлення із елементом суржику, намагаються соціально диференціювати його відповідними лексико-фразеологічними та фонетико-інтонаційними засобами, що є органічними у тій чи іншій конситуації” [13, 156]. Тобто текстові вияви суржикових елементів наприкінці XX ст. знову виявляють контраст високого і низького, що провокує руйнування наявних лексико-семантичних стандартів, активізує явище варіантності мовно-художньої норми. Пародійний ефект тепер виникає на основі протесту проти моноідеологічного інтонування прозової мови 30-80-х рр. XX ст. Він супроводжується високим ступенем епатажності, агресивності в емоційно-експресивному насиченні фраз.

Отже, погляд на мовно-художню норму в аспекті історичної стилістики дає змогу побачити в діячності загальнолітературного нормування кількісні та якісні зміни стандартів, періоди підйомів та спадів щодо використання явищ українсько-російської мовної взаємодії, різні введення позалітературних засобів у сучасний художній текст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабович Г. Семантика котляревщини// Сучасність. – 1995. – № 5. – С. 65-73.
2. Дзюбишина-Мельник Н. Я. Норма художнього стилю і стилістика Григора Тютюнника// Григир Тютюнник: Тези доп. респуб. наук.-практ. конф., присвяч. 60-річчю від дня нар. письменника. – Луганськ, 1991. – С. 77-78.
3. Курс історії української літературної мови/ За ред. І. К. Білодіда. – К.: вид-во АН УРСР, 1958. – Т. I. – 593 с.
4. Курс історії української літературної мови/ За ред. І. К. Білодіда. – К.: вид-во АН УРСР, 1961. – Т. II. – 620 с.
5. Масенко Л. Т. До проблеми спадкоємності старої писемної традиції в новій українській літературній мові// Мовознавство. – 1995. – № 4-5. – С. 39-45.
6. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови. – К., 1998. – 168 с.
7. Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1977. – 238 с.
8. Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К.: Наук. думка, 1979. – 143 с.
9. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. – К.: Наук. думка, 1976. – 288 с.
10. Пустовіт Л. О. Питання мовної норми в сучасній художній прозі// Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 253-264.
11. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
12. Русанівський В. М. Сила і краса (особливості мови творів В. К. Винниченка)// Укр. мова і літ. в школі. – 1992. – № 2. – С. 41-46.
13. Ставицька Л. О. Мовностильові тенденції в художній прозі 90-х років// Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова. – Opole, 1999. – С. 153-169.
14. Ставицька Л. Суржик: термінологічно-поняттева парадигма// Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 271-274.
15. Товстенко В. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище. – К., 2003. – 279 с.
16. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. – К., 2000. – 288 с.
17. Shevelov G. The Language Question in the Ukraine in the Twentieth Century (1900-1941)// Harvard Ukrainian Studies. – 1986. – Vol. X. – №1/2; 1987. – Vol. XI. - № 1/2.

Зиновій Бичко

ВАГА ДАЛЕКТИЗМІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Проблема статусу діалектизму в сучасній українській літературній мові, безперечно, сьогодні тісно пов'язується з варіантністю останньої як у діахронії, так і синхронії (М. Жовтобрюх, І. Матвіяс, З. Франко, А. Поповський). Адже залишається незаперечним той факт, що власне через варіантно-паралельні субстанції лексика літературної мови поповнюється з джерел діалектної системи.

Ідею варіантності української літературної мови підтримував ще І. Огієнко: “Західні говірки, що вилилися в літературну галицьку мову, я завжди маю на